

بررسی و نقد کتاب جلوه‌های بلاغت در نهج البلاغه

علی پیرانی شال*

چکیده

نگارش اثر آموزشی درباره‌ی سخنان امیر مومنان (ع) که به حق بعد از قرآن کریم و احادیث رسول اکرم (ص) امری ضروری و ثمربخش می‌باشد، سخنانی است که گاه هر جمله آن رهرو را به سر منزل مقصد رهنمون می‌گردد، ولی عظمت کلمات امام همام چنان است که هرکس را یارای نوشتن در آن باره نیست، بنابراین استاد فرزانه جناب آقای دکتر محمد خاقانی به سبب حسن انتخاب موضوع، بررسی و واکاوی مباحث گوناگون علم بیان و علم بدیع در نهج البلاغه، سپس به جهت تلاش در خور ستایش درگردآوری مثالها و شواهد زیبا درباره‌ی مباحث این دو علم و آرایه برخی نظرات شخصی قابل تحسین میباشند و تلاششان درخور قدردانی است. از آنجاییکه کتابهای آموزشی نقش بسیار مهمی در یادگیری دارند، نقد و ارزیابی مستمر آنها و تلاش برای از بین بردن کاستی‌های آنها امری اجتناب ناپذیر است، از این رو نگارنده‌ی این مقاله، کتاب ارزشمند جلوه‌های بلاغت در نهج البلاغه را نخست به دقت مطالعه نموده، سپس ضمن احترام به مؤلف اثر و احترام به زحمات فراوان و منزلت والای علمی ایشان علاوه بر ذکر نقاط قوت، چند نکته را به منظور بهبود و بالابردن کیفیت اثر متذکر می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: جلوه‌های بلاغت در نهج البلاغه، بیان، بدیع، دکتر خاقانی

۱. مقدمه

«کتاب درسی به رغم تنوع و تکثر وسایل جدید آموزشی و اطلاع رسانی، از مهمترین ابزار آموزشی در همه‌ی سطوح به شمار می‌رود و در تحقق اهداف آموزشی و اطلاع

---

* دانشیار دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه خوارزمی. .ali.piranishal@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۷/۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۱۰

رسانی نقش اساسی دارد. کتاب درسی دانشگاه‌ها وسیله‌هایی است که استادان صاحب نظر جهت یاددهی آن را به کار می‌گیرند و دانشجویان برحسب وظیفه یا علاقمندی به یادگیری مباحث آن همت می‌گمارند» (رضی، ۱۳۸۸، مقدمه) یکی از ضعف‌هایی که در سیستم آموزشی در سطح دانشگاه وجود دارد، اصرار بر اکتفا بر منابع قدیمی و کتبی نه چندان مناسب است که در برخی موارد نه تنها مزیتی ندارد بلکه گاهی کاستی‌های فراوانی نیز در آنها قابل مشاهده است. کتاب‌هایی که در زمینه‌ی بلاغت به عنوان منبع درسی نگاشته شده است از این عیب به دور نمی‌باشند. در حالی که ذخائر ارزشمندی از متون عربی همچون نهج البلاغه و صحیفه‌ی سجادیه علاوه بر احادیث نبوی شریف به دلالتی نامعلوم در متن این کتاب‌ها کمترین جایگاهی دارند. قدر مسلم جای خالی آثاری همچون نهج البلاغه در کتابهای بلاغت به آشکارا دیده می‌شود. شاید به قول فریدون سپهسالار «نه هرچه دانستنی است دیدنی است و نه هرچه دیدنی است گفتنی است و نه هرچه گفتنی است، نوشتنی است» (سپهسالار ۱۳۲۵ ه.ش، ۲۶ به نقل از گرجی). عبارت مذکور دشواری نوشتن و صعوبت تبیین درباره‌ی برخی از مفاهیم و گزاره‌ها در قالب نوشتار را بیان می‌کند و خود نشان دهنده ایده است که نوشتن درباره‌ی برخی از مقولات و مفاهیم دشوارتر از گفتن... است (همان، ۲۶). حال باهمه‌ی این گفتار شایسته می‌نماید در بازنگری چنین منابعی و معرفی آنها به عنوان منبع درسی و آزمونی توجه بیشتری مبذول گردد، نهج البلاغه از جهات مختلف اثری ارزشمند همواره مورد توجه بسیاری از اهل خرد بوده و شارحان و سخنوران بسیار در بیان مفاهیم بلند و زیبایی‌های آن سخن گفته‌اند، حال آنکه حق جنبه‌ی بلاغی آن از حیث پژوهش و تحلیل و بررسی آنطور که شایسته است اداء نشده است، مرحوم دشتی در مقدمه ترجمه خود بر نهج البلاغه سخنی نقل می‌کند که قابل تأمل است: «از آغاز تحصیلات حوزوی که ترجمه‌های موجود را مطالعه می‌کردم و کاستی‌های مفهومی را می‌یافتم، نگران و در فکر چاره اندیشی بودم که یکی از نوشته‌های جرج جرداق مسیحی را خواندم که اعتراف کرده بود: «جاذبه‌های کلمات امام علی (ع) و شوری در من ایجاد کرد که ۲۰۰ بار نهج البلاغه را خواندم» چنان بر خود لرزیدم و به تعصب و غرور اعتقادی من ضربه وارد شد که تا مدتی حالت عادی نداشتم بر خود نفرین کردم که چرا یک مسیحی، ۲۰۰ بار نهج البلاغه را میخواند اما من که خود را از شیعه امام علی (ع) می‌شمارم و ادعای محبت و ولایت او را دارم به راستی چند بار نهج البلاغه را خوانده‌ام...» (دشتی، ۱۳۸۸ ه.ش، ۹) برآستی که در پرداختن به این گنجینه بزرگ و میراث ارزشمند از منظر علم بلاغت بسیار غفلت شده

است. و از این حیث اهمیت کتاب حاضر از ارزش والایی برخوردار می باشد و ضروری می نماید نقاط قوت و برخی کاستی های آن در جهت بهبود کیفیت واکاوی گردد تا با ارائه ی کتابی هرچه کاملتر بتوان جویندگان علم و دانش را با مفاهیم بلند نهج البلاغه و زیبایی های آن بیشتر آشنا کرد و از سویی بستر لازم برای جایگزینی اینگونه آثار را به جای کتاب هایی که ذکر آن رفت، فراهم نمود. مهمترین سؤال این است که نگارنده محترم توانسته است مسائل بلاغی را تبیین کند و در آموزش آن موفق باشد و خواننده با خواندن این اثر تا چه میزان می تواند قدرت تشخیص جلوه های علم بلاغت بویژه بیان و بدیع را بدست بیاورد؟ به نظر میرسد که نگارنده محترم با دقت و تسلط علمی که دارند تا حد زیادی توانسته اند مسایل بلاغی با استفاده از شواهد نهج البلاغی به دقت تشریح و تبیین نمایند ولی چون کتاب از تمارین خالی است دانشجو نمی تواند پس از مطالعه این اثر قدرت کامل را در تشخیص مسایل بیان و بدیع در دیگر مثالهای نهج البلاغه به طور کامل به دست بیاورد و دانش فراگیر تا حد بسیاری محدود به همین مثالها می گردد. نگارنده این مقاله پس از معرفی کتاب و نویسنده مهمترین نکات قابل تأمل و اشکالات آن را به دو دسته اشکالات محتوایی و اشکالات شکلی تقسیم کرده است اگر چه مرزبندی این دو بخش در بسیاری موارد دشوار می نماید و در نهایت پیشنهاداتی را ارائه می نماید شاید در چاپ های بعدی این اثر به کار آید.

۲. معرفی اثر

کتاب جلوه های بلاغت در نهج البلاغه اثر دکتر محمد خاقانی. نکات دودانش بیان و بدیع را مورد بررسی قرار داده است، این اثر در سال ۱۳۹۰ از سوی انتشارات نهج البلاغه در تهران در ۳۸۸ صفحه و در شمارگان ۱۰۰۰ نسخه به چاپ دوم رسیده است، هدف نگارنده - آنگونه که در مقدمه چاپ دوم در صفحه ۱۰ ذکر کرده است - تحلیل همه ی آرایه های بیانی و بدیعی نهج البلاغه می باشد. این کتاب از دو بخش اصلی تشکیل شده است: در بخش اول مسایل علم بیان و در بخش دوم آرایه های لفظی و معنوی علم بدیع در نهج البلاغه مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته اند. ضمن اینکه نویسنده در پیشگفتار اهمیت کار خود را در حیطه ادب عربی مورد توجه قرار داده و سپس از سیمای بلاغت در ادب عربی تا عصر حضرت علی (ع) سخن گفته است، و در بخش دیگر به شخصیت ادبی امام همام علی (ع) و هم چنین به شخصیت گردآورنده نهج البلاغه شریف رضی می پردازد، آن گاه شرح های مهم نهج البلاغه را نام می برد و سه

شرح مشهور ابن ابی الحدید و میثم بحرانی و میرزا حبیب خوئی را به خواننده معرفی میکند و به بیان مزایا و خصوصیات این شرح‌ها مبادرت می‌ورزد.

۳. معرفی نگارنده

دکتر محمد خاقانی اصفهانی، استاد گروه عربی دانشگاه اصفهان، متولد ۱۳۳۷، پس از اخذ دیپلم در رشته ادبی در سال ۱۳۳۵ و کارشناسی زبان و ادبیات عربی در سال ۱۳۶۳ در دانشگاه اصفهان، و کارشناسی ارشد رشته مذکور در سال ۱۳۶۷ در دانشگاه تربیت مدرس و دکتری رشته زبان و ادبیات عربی در سال ۱۳۷۱ با نگارش رساله خود درباره‌ی تحلیل نکات بلاغی نهج البلاغه، و طی برخی از مدارج حوزوی و بعد از یک دوره تدریس در آموزش و پرورش و حوزه علمیه و دانشگاه آزاد به سال ۱۳۷۸ به عضویت گروه زبان و ادبیات عربی اصفهان درآمد و هم‌اکنون در این دانشگاه مشغول به امور آموزشی و پژوهشی می‌باشد، تا کنون از این استاد فرزانه چندین مقاله و کتاب منتشر شده است.

۴. نقاط قوت

– **محتوایی:** اهداف اصلی هر کتاب درسی از طریق مفاهیم نهفته در محتوای آن تأمین می‌شود. مهمترین بخش نقد هر کتاب ارزیابی محتوای آن است که باید متخصصان هر رشته به آن مبادرت ورزند.... بديهی است داوری نهایی در یک کتاب درسی براساس برآیند ارزشیابی از همه شاخص‌ها صورت می‌گیرد. (رضی، ۱۳۸۸، ش. ۲)، بنابراین نگارنده سعی دارد محتوای کتاب را برحسب توان خویش مورد نقد و ارزیابی قرار دهد به فرمایش رسول (ص) «کسی از شما بتواند به برادرش سودی برساند، باید به او سود برساند» (حکمت، شماره ۹۱۵، ۸۲۵) امید است هدف از نگارش این سطرها چیزی جز این نباشد:

۱- **روز آمدی:** دانش بشر در رشته‌های مختلف پیوسته در حال افزایش و تغییرات است.... از این کتاب درسی باید تازه‌ترین اطلاعات علمی مربوط به موضوع را در برداشته باشد و مطالب آن هر چند یک بار مورد تجدید نظر قرار گیرد و به روز شود (رضی، ۱۳۸۸، ش. ۲) کتاب جلوه‌های بلاغت در نهج البلاغه برخلاف بیشتر کتاب‌هایی که در دانش بلاغت نگاشته شده‌اند. و از مثالهای شعری قدیم و احیاناً به دور از مفاهیم بلند به گونه تکراری استفاده نموده‌اند. در تمامی مباحث از جملات پربار امیر

مؤمنان به عنوان شاهد مثال استفاده نموده است. این امر در تمامی صفحات کتاب برای خواننده قابل درک و فهم می باشد. بنابراین ضمن روزآمدی با مبانی فلسفی و اعتقادی خواننده نیز هم سویی دارد. به گفته دکتر حسن ملکی «آیا این انتظار نابجاست که توقع داشته باشیم کتابهای علوم انسانی ما ... باید با ویژگی های انسان شناختی و معرفت شناسی مبتنی بر فلسفه اسلامی تناسب داشته باشد» (ملکی، ۱۳۸۵، ه.ش، ۳) کفایت به عنوان مثال به این جمله علی (ع) که شاهد مثال استعاره در اثر مذکور نقل شده است تأمل و توجه شود «مردم! از گرداب های بلا با کشتی های نجات برون شوید و به تبار خویش منازید و از راه بزرگی فروختن به یک سو روید که هر که با یآوری برخاست، روی رستگاری بیند و گرنه گردن نهد و آسوده نشیند» (خاقانی، ۱۳۹۰، ه.ش، ۹۹) حال خواننده می تواند از لحاظ مفهوم این مثال را به این بیت شعر که بیشتر نویسندگان برای استعاره مثال آورده اند مقایسه نماید و خود نتیجه گیری کند:

«لدی أسد شاکی السلاح
مقذف له لبد أظفاره لم تقلم»
(تفتازانی، ۱۴۱۱ ه.ق، ۲۳۵)

۲- معطوف به نیازهای اجتماعی: «محتوای کتاب با ویژگی ها» یادگیرنده یادگیرنده و با نیازها و مسایل اجتماعی رابطه ذاتی دارد. یادگیرنده و جامعه و محیط فرهنگی که در آن تعلیم و تربیت شکل می گیرد- دو عاملی اند که به طور مساوی اهمیت داشته و همواره در هر موقعیت یادگیری حضور دارند (ملکی، ۱۳۸۸، ه.ش، ۷) در کتاب جلوه های بلاغت خواننده بر راحتی میتواند ضمن یادگرفتن دانش بیان و بدیع جملات فراوانی را فراروی خود بیابد که معطوف به بسیاری از نیازهای اجتماعی وی باشد. برای مثال اگر به صفحات ۶۷، مثال خطبه ۳ و ۶۹، مثال خطبه ۳۹، ۸۱، مثال خطبه ۱۱۷، ۱۶، مثال حکمت ۱۷ و مثال خطبه ۲۲۴، ۸۷، مثال خطبه ۱۹ و خطبه ۱۰۰ و مثال حکمت ۲۳۲ مراجعه شود، مفاهیم بلندی فراروی خواننده قرار می گیرد که پاسخگوی بسیاری از نیازهای اجتماعی انسان می باشد و آدمی با عمل به این آموزه ها می تواند به مدینه فاضله دست یابد.

۳- جامعیت: کتاب درسی در زمینه موضوع مورد نظر خود باید جامع باشد. جامع بودن مطالب کتاب درسی بدین معنی نیست که دارای جایگاهی برای گردآوری هر مطلبی است و به نحوی با موضوع مرتبط است، بلکه بدین معنی است که باید با توجه به اهداف کلی و اهداف ویژه و سرفصلهای هر درسی سنجیده شود. (رضی، ۲، ۱۳۸۸)

دکتر محمد خاقانی اگرچه نام کتاب را جلوه های بلاغت در نهج البلاغه انتخاب نموده

است و این خواننده را دچار اشتباه می‌سازد که سه علم معانی و بیان و بدیع در اثر مذکور بررسی شده است ولی موضوع کتاب درباره‌ی دانش بیان و بدیع است و نگارنده بسیار کوشیده است تا تمامی مباحث این دو علم را با مثالهای بسیار دقیق به طور جامع شرح و بررسی نماید فهرست مطالب در صفحات سه تا هفت کتاب مؤید این مطلب می‌باشد. ضمن آن که انتخاب مثالهای دیگری به جز نهج البلاغه جامعیت کتاب را دوچندان نموده است برای مثال مراجعه شود به صفحات: ۱۹، ۲۶، ۴۰، ۷۹، ۸۰، ۸۷، ۹۵، ۱۲۹، ۱۸۸۶ و... که از آیات الهی استفاده شده و از صفحات، ۱۰۵، ۱۱۰، ۱۱۴، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۴۰، ۴۶، ۵۴، ۷۲، ۷۶، ۸۲، ۱۰۲، ۱۱۷ و... که از ابیات شاعران مختلفی نقل شده است و صفحات ۴۸، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۲ و... که از امثال مختلف به عنوان شاهد مثال تطبیقی بهره برده شده است.

۴- وجود تناسب میان حجم اطلاعات اصلی و حجم اطلاعات جنبی: برخی از نویسندگان در هنگام نگارش دچار اشتباه می‌شوند و برای هر موضوع مورد بحث از اصل موضوع خارج می‌شوند. و مثالها و توضیحات و شاهدهای بسیاری را نقل می‌کنند که در مقایسه با اصل موضوع مورد بررسی از حجم بسیار زیادی برخوردار می‌باشد و خواننده گاه فراموش می‌کند موضوع اصلی بحث در چه زمینه‌ای بوده و برعکس عده‌ای نیاز راه ایجاز و کوتاهی را در پیش می‌گیرند که روح خواننده را ارضاء نمی‌کند و برای دانشجو آرزوهای فراوان بجا می‌گذارد. کتاب جلوه‌های بلاغت ضمن آن که در هر موضوع و عنوان از نهج البلاغه که بحث اصلی است یک یا چند شاهد مثال ذکر می‌کند هر از گاهی به مطالب دیگر گریز می‌زند و مطالبی را نقل می‌کند تا خواننده را از یکنواختی بیرون بیاورد می‌توان اذعان نمود از افراط و تفریط در آن خبری نیست به عنوان مثال در صفحات زیر نگارنده به قرآن کریم یا دیوان‌های شاعران بدون زیاد روی گریز زده است:

صفحات ۱۹، ۲۶، ۴۰، ۷۹، ۹۶، ۱۴۲، ۱۹۰، ۱۹۸، ۲۱۹، ۲۵۴، ۲۶۰، ۳۱۱، ۳۲۶، ۳۳۷، ۳۴۰، ۳۴۱ ذکر آیات از قرآن کریم صفحات، ۳۰، ۳۱، ۴۰، ۴۶، ۵۴، ۷۶، ۷۹، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۲۶، ۱۵۲، ۲۲۷، ۲۳۱، ۲۵۰، ۳۲۲، ۳۳۱، ۳۳۵ ذکر اشعاری از شاعران علاوه بر آیات و اشعار از امثال گوناگونی به عنوان شاهد مثال بهره جسته است.

۵- تناسب محتوای کتاب با موضوعات میان رشته‌ای: در عصر امروزی میان رشته‌ها و فرارشته در نظام دانشگاهی جایگاه ویژه‌ای دارند، چرا که تعامل میان دو یا چند رشته سبب وحدت بخشی دانش‌های متفاوت می‌گردد، ادبیات تطبیقی یکی از نتایج میان

باشد. کتاب درسی به عنوان عامل یادگیری دارای اجزاء و عناصری است که هر یک از آنها برای یادگیری لازم است، ولی اثر بخشی آنها به کیفیت و وحدت آنها بستگی دارد. (ملکی، ۱۳۸۵، ش، ۸) مباحث مختلف کتاب جلوهای بلاغت به شکلی کاملاً منسجم و یکپارچه ارائه شده است و جزء جزء عناصر با همدیگر یک پیکر واحدی را تشکیل داده است. برای مثال نگارنده نخست در صفحه ۱۹ سیمای بلاغت در ادب عربی تا عصر امام (ع) را بررسی می‌کند سپس شخصیت ادبی آن امام همام را در صفحه ۲۷ و بعد از آن شخصیت گردآورنده نهج البلاغه یعنی شریف رضی را در صفحه ۴۳ شرح می‌دهد، آنگاه به سبک و سیاق خطبه‌ها و نامه‌ها در صفحه ۴۴ و حکمت‌های نهج البلاغه در صفحه ۴۹ و شرح‌های مختلف نهج البلاغه در صفحه ۵۳-۵۷ می‌پردازد، سپس مطالب دو دانش بیان و بدیع را بر مبنای نهج البلاغه تا پایان کتاب به شکلهای که مطالب و مباحث کاملاً با همدیگر هماهنگ می‌باشند شرح می‌دهد.

۵. نقاط قوت شکلی

۱- شروع خوب که در اصطلاح به براعت استهلال مشهور است یکی از نقاط قوت است که در هر سخنی اعم از شعر یا نثر، کتاب یا مقاله امری بسیار پسندیده محسوب می‌شود (هاشمی، ۱۹۴۰، م، ۴۳۷) نگارنده محترم در صفحه ۱۳ کتاب با شروع خوب پیشگفتار و زمینه سازی برای ورود به بحث داشتن بلاغت دانشجو را به ادامه راه و ایجاد ارتباط با متن برمی‌انگیزد و وجود عوامل برانگیزاننده در کنار زمینه‌هایی که دانشجو آگاهی‌های پیشین خود را با مطالب کتاب مرتبط کند و همچنین وجود امکاناتی در کتاب که دانشجو بتواند به تحقیق بپردازد و دامنه اطلاعات خود را افزایش دهد از محاسن کتاب شمرده می‌شود. (رضی، ۱۳۸۸، ش، ۴) نگارنده محترم با بیان انگیزه‌های نگارش اثر حاضر و بیان نقاط قوت آن در مقایسه با آثار دیگر در صفحه ۱۶ سعی دارد از آغاز راه انگیزه دانشجو را دوچندان نماید.

۲- استفاره از منابع معتبر دست اول: منابع معتبر و اولیه منابع نزدیک به یک واقعه هستند و شامل نوشته‌ها و کتاب‌هایی است اشخاص نزدیک به ماجرا می‌نویسند نگارنده در کتاب جلوه‌های بلاغت از برخی منابع و مصادر اصیل همچون البیان و التبیین جاحظ و مفتاح العلوم سکاکی والأغانی ابوالفرج اصفهانی و برخی شرح‌های نهج البلاغه همچون شرح ابن ابی الحدید و... که در فهرست منابع صفحه ۳۷۸ و ۳۷۷ آمده است استفاده نموده است، که تعداد آن به ۳۶ منبع می‌رسد هر چند جای برخی منابع معتبر بلاغی همچون آثار

ابوهلال عسگری و فخر رازی و خطیب قزوینی از پیشگامان دانش بلاغت می باشند خالی می نمایند.

۳- اعراب گزاری: در کتاب هایی که به زبان عربی به نگارش درمی آید و در آن از شاهد مثالهای عربی استفاده می شود اعراب گزاری نقش مهمی را ایفا می کند، چرا که ممکن است گاهی با تغییر اعراب معنی متن برای دانشجو مبهم شود و حتی تغییر کند، جملات عربی کتاب جلوه های بلاغت دارای اعراب گزاری نسبتاً کاملی می باشند البته چنانکه خواهد آمد برخی موارد خالی از اشکال نیست. ولی به موارد ذیل که دارای اعراب کاملی هستند به عنوان نمونه توجه شود: صفحه ۱۲۸ خطبه ۱۷، صفحه ۱۲۹ آیه ۲۱ سوره ال عمران، صفحه ۱۴۱ خطبه های ۱۶، ۱۷، ۱۵۸، ۱۹۲، ۲۲۳، ۴۱، ۸۷، صفحه ۱۵۹ بیت شعر عمرو ابن الکلثوم، صفحه ۲۰۲ خطبه ۱۹، صفحه ۲۲۴ خطبه ۱۹ و ۱۰۰ و حکمت ۲۳۲ و بیت شعر استشهاد شده، صفحه ۲۹۴ خطبه ۱۷۰، ۱۶۰، ۱۹۲ و.....

۴- فهرست کامل می تواند دانشجو را در امر یادگیری مطالب کتاب بسیار یاری کند، بدین خاطر نگارنده کوشیده است فهرست های مختلفی را در کتاب خود تهیه و تنظیم نماید از جمله: فهرست الفبایی موضوعات، فهرست تفصیلی واجمالی آیات قرآن، فهرست احادیث و فهرست ابیات و امثال و فهرست اعلام و اماکن و فهرست نظریات شخصی که حدود ۳۰ صفحه می باشد صفحه ۳۴۹ تا ۳۸۸

۶. نقاط ضعف محتوایی

جنبه آموزشی داشتن کتاب: کتاب جلوه های بلاغت یک کتاب علمی و آموزشی است، اعتبار آموزشی زمانی حاصل می گردد محتوای کتاب بر مبنای الگوی معینی طراحی شود. در دروس دانشگاهی بهتر است الگوهایی به کار رود که امکان گفتگو و مباحثه را بین استاد و دانشجویان فراهم نماید و به فهم و درک بیشتر و کاملتر مطالب و موضوعات منجر گردد و هم چنین زمینه را برای تحقیق و پژوهش فراهم سازد حال این سوال مطرح می شود نگارنده چه الگویی را در نگارش کتاب دنبال نموده است؟ چون در سراسر کتاب مطالبی که منجر به گفتگو میان استاد و دانشجو شود بسیار کم رنگ می باشد و هیچ موضوعی را تحقیق و پژوهش بیشتر مطرح نشده است.

۳- تمرین برای کسب مهارت: یکی از ویژگی های برتر کتابهای آموزشی داشتن تمریناتی در پایان هر فصل برای کسب مهارت بیشتر دانشجو و ایجاد توان فهم مسائل مشابه می باشد. ولی در اثر مذکور در هیچ بخش هیچ گونه تمرینی ارائه نشده

است. حال این سوال مطرح می‌شود آیا دانشجو پس از خواندن کتاب قدرت تشخیص مسائل دانش بیان و بدیع را در دیگر جملات نهج البلاغه خواهد داشت؟ جواب این سوال بسی جای تأمل و تفکر دارد، پل رامسدن در این باره می‌گوید که رویکرد تدریس سه دسته استک ۱- تدریس به عنوان انتقال اطلاعات ۲- سازمان دادن به یادگیری دانشجو ۳- فراهم ساختن امکان یادگیری (تیم و نلینگ ۱۳۷۶، صفحه ۱۱۱ و ۱۱۲) به عبارتی دیگر چه اندازه امکان یادگیری را برای دانشجو فراهم نموده است.

۳- **نظارت و ارزیابی:** هر کتابی که برای یادگیری و آموزش تدوین می‌گردد باید قادر به نظارت و ارزیابی و شناخت فرایند یادگیری باشد، فعالیت های یادگیری پایان هر فصل می‌تواند امکان دستیابی به چنین بصیرتی را فراهم کند (ملکی ۱۳۸۵، ش، صفحه ۱۲)، حال این سوال مطرح می‌شود در کتاب جلوه های بلاغت که در پایان فصل های کتاب هیچ تمارینی نیامده است نگارنده محترم چه راهکاری را برای شناخت و نظارت ارزیابی فرایند یادگیری دانشجو فراهم نموده است؟ پاسخ این سوال نیز تأمل برانگیز است.

۴- **عبارات نا مفهوم:** در کتاب جلو های بلاغت برخی عبارات و جملات دارای ابهام است که این اشکال عمدتاً مربوط به آغاز کتاب است صفحه ۱۴ خط ۳/ صفحه ۱۵ خط ۲/ بند آخر تا انتهای این بند در صفحه ۱۷/ صفحه ۳۲ بند آخر ذیل خطبه ۲۳۶، چنانکه در صفحه ۲۳۶ مواضع تشبیه و ارکان آن نیازمند شرح بیشتری است. نویسنده در این کتاب و در پیشگفتار آن ضمن بیان انگیزه ها و شیوه کار خود، دو عیب کلی بر کتب بلاغی می‌گیرد (ص ۱۶): به اذعان خود نویسنده (ص ۱۷) کتاب او نیز بر عیب و نقص دوم که قبلاً ذکر شده است، شامل می‌باشد و آن عیب این است که مثالهای مورد استشهاد در کتب بلاغی دیگر ابیات و یا جملاتی قیچی شده از یک قصیده و یا مجموعه سخن است، که به شکل گسسته و منفصل از سایر ابیات قصیده و یا جملات دیگر آن مجموعه سخن ارائه می‌شود و البته چنانکه گفته شود کتاب خود او نیز همین نقص را داراست: هر چند در ادامه توجیهی ذکر میکند تا کمکی به رفع این اشکال نماید.

۵- **عدم رعایت شکل یکنواخت و یکسان در ارائه مباحث و مثالها:** دنبال کردن شیوه و شکل یکسان چه در تعریف یک موضوع و چه در ارائه مثال و چه در ذکر تعداد مشخصی از مثال در هر عنوان و... می‌تواند کمک زیادی به تسهیل درک و فهم مطالب کند و مخاطب کتاب با خواندن بخشی کتاب رویه ای خاص از آن در ذهن شکل گرفته که او را با ساختار کلی کتاب آشنا می‌سازد و موجب ملال و خستگی در مخاطب نمی‌شود: کتاب حاضر برخی کاستی ها در این زمینه دارد که در ادامه بدان اشاره می‌شود:

نویسنده گاه به ذکر مثالهای متعدد برای یک مبحث می پردازد و گاه یک مثال هم از نهج البلاغه، برای مبحث دیگر ذکر نمی کند که از سویی شاید بیانگر عدم اشراف ایشان بر منبع مورد استفاده برای ذکر مثال در همه مباحث است و از سویی دیگر عدم اشاره به وجود یا عدم وجود مثال برای آن مبحث خاص،ضعفی مضاعف است. حال آنکه هدف چنانکه از عنوان کتاب برداشت می شود بررسی وجستگی مثال از نهج البلاغه است. نه آنچه در کتب دیگر نیز یافت می شود. هر چند نویسنده یک بار این کار را انجام داده است که به صراحت اعلام کند مثالی از نهج البلاغه نیافته است:ص ۲۵۲ مورد پنجم از انواع التفات: اما صورت عکس این مطلب فراوان است: نمونه ها:ص ۷۶ تشبیه ملفوف/ص ۹۵ اقسام مجاز/ص ۱۲۲ استعاره مرشحه/ص ۱۷۸ و ص ۱۷۹ برخی انواع مجاز/ص ۱۹۴ دونوع از مجاز عقلی/ص ۲۲۴ مورد (ب)/ص ۲۲۶ شکل اول استخدام در حالی که برای شکل دوم مثال هایی متعدد ذکر شده است/ص ۲۴۹ نوع دوم باب تجرید/ص ۲۵۰ نوع چهارم و پنجم از انواع تجرید/ص ۲۵۱ نوع دوم باب التفات و.....شکلی دیگر از عدم یکنواختی در کتاب ارائه کردن مثال بدون ارائه تعریف ص ۲۷۸ مبحث استدرج عدم یکنواختی در ارائه مثال از قرآن و سپس از نهج البلاغه در مثالهای صنعت استخدام ص ۲۶۰ البته اگر این رویه در همه جای کتاب و در تمامی مباحث مراعات شود، مفید و مناسب خواهد بود

— عدم یکنواختی در ارائه مثالهای متعدد در مبحث سجع متوازی در صفحات ۳۱۴ و ۳۱۵ و ۳۱۶. به نظر می رسد نویسنده در این گونه مواقع که با مثالهای متعدد مواجه شده و ذکر آنها پرداخته است در حالی که در برخی مباحث دیگر شاهد کمبود مثال و گاه نبود مثال هستیم، که احتمالاً ناشی از عدم بررسی کامل است: از این رو آوردن تعداد مشخصی از مثال در همه مباحث هم شکل یکنواختی به کتاب می دهد و هم در خواننده ایجاد ملال نمی کند، به خصوص که اگر به عنوان منبع درسی مورد استفاده دانشجویان باشد. در باب کنایه از موصوف ص ۱۹۶ و کنایه از صفت ص ۱۹۹ همینگونه است.

— عدم یکنواختی در ارائه تعریف و توضیح: یک نمونه دیگر برای ناهمگون بودن شکل ارائه مباحث در عدم یکنواختی ارائه تعریف از مباحث گوناگون کتاب است. مثلاً تعریف حقیقت و مجاز ص ۸۸ ابتدا به زبان عربی و سپس ترجمه فارسی آمده است (و نیز در تعریف استعاره صفحه ۹۶) در حالی که این شکل از ارائه تعریف می بایست همسان با بقیه مباحث کتاب باشد. به طور مثال در مبحث تشبیه صفحه ۶۵ این حالت دیده نمی

شود. و البته این از باب مثال است والا این شکل از ارائه تعریف در یک مبحث در موارد دیگر نیز نقض می شود.

– عدم یکنواختی در ارائه مثال از شعر عربی که در همه جای کتاب دیده نمی شود و بعضاً نویسنده دست به این کار می زند. مثل مبحث استعاره مصرحه صفحه ۱۰۴/کنایه ص ۱۹۵: نمونه دیگر از این موضوع ارائه مثال از شعر عربی بدون ذکر مثال از نهج البلاغه است در مبحث استعاره تصریحیه ص ۹۹

۷. نقاط ضعف شکلی

۱- اشکال در ارجاع دهی: منابعی که در متن استفاده شده، باید به طور کامل در بخش منابع بیاید، باید اطمینان حاصل کند که تمام منابع را هم در متن و هم در کتابنامه آورده و مختصات آنها دقیقاً یکسان است. (فتوحی ۱۳۸۹ ه. ش، ص ۱۷۵) کتاب جلوه های بلاغت در شکل و شیوه ارجاع اسلوب خاصی را دنبال نمی کند. و تنوعی ناپسند در شکل ارجاع به منابع در آن مشاهده می شود:

– یکسان نبودن شکل ارجاعات که گاه با علامت* و گاه عدد ذکر شده است، نمونه ص ۲۰/ص ۲۴

– کفایت کردن به همان به جای آوردن مجدد اسم منبع یا به جای ذکر «همان منبع» که نمونه های آن بسیار است، از جمله: ص ۲۱/ص ۲۳/ص ۲۸/ص ۲۹/ص ۳۳/ص ۳۴/ص ۴۰/ص ۵۰/ص ۵۱/ص ۵۲/ص ۶۶/ص ۶۸/ص ۶۹/ص ۷۲/ص ۷۳/ص ۷۶/ص ۷۸/ص ۷۹/ص ۸۵/ص ۱۰۰/ص ۱۱۲/ص ۱۱۳/ص ۱۱۷/ص ۱۱۸/ص ۱۱۹/ص ۱۲۰/ص ۱۲۱ و..... البته در مواردی نویسنده محترم نکته مذکور را رعایت نموده است همچون: ص ۳۲ و ص ۳۳

– عدم ارجاع بعضی مطالب و مثالها: نویسنده گاه مطالبی را بدون ذکر منبع مورد استفاده ذکر کرده که نمونه هایی از آن در ادامه آمده است: ص ۳۶ پاورقی شماره ۲/ص ۴۰ بند ۴/ص ۴۱ بند ۳/ص ۴۲ خط ۳/مطالب ص ۴۴ و ص ۴۵ بند آخر ص ۴۶/ص ۹۸ مثالهای ذکر شده از احادیث و آیات/ص ۲۲۴ مثال مورد "ب" /ص ۲۴۹ مثال قسمت دوم تجرید/ص ۲۵۰ مورد ۴ و ۵ از انواع تجرید/ص ۲۸۶ عدم ارجاع مثال و.....

– در فهرست منابع مشخصات بعضی از کتب نوشته نشده است همچون کتاب آغانی، البیان والتبیین جاحظ و نهج البلاغه فیض الاسلام ص ۳۸۷ و الغدیر علامه امینی ص ۳۸۸

-درفهرست منابع کتاب ترتیب خاصی را دنبال نمی کند وقرآن کریم هم که درجای جای کتاب مورد استفاده بوده دراین فهرست ذکر نشده است.ازسویی از آنچه معمول درشیوه ذکر منابع است دراین کتاب اثری دیده نمی شود.

-بعضی منابع که مورد استفاده درمتن کتاب بوده اند ومطلبی بدان ارجاع داده شده ودرفهرست نهایی کتاب نیامده است مثل:روضات الجنات که درپاورقی صفحه ۴۳ ذکر شده اما درپایان کتاب نیامده است.تاریخ ادبیات زبان عربی ترجمه عبدالمحمد آیتی که درصفحه ۴۴ ذکر شده ولی درفهرست پایان کتاب نامی ازاین کتاب برده نشده است والشرالفنی که درصفحه ۵۱ ذکر شده است.

۲-سهوهای تایپی و نگارشی: باتوجه به اهمیت واهداف کتاب وقرار گرفتن آن به منزله منبع ومرجع کمک درسی دانشگاهی،دقت در درست نویسی ونشانه گذاری این اثر ضروری است(نیکوبخت ۱۳۹۰ه.ش،۴)باتوجه به اینکه کتاب حاضر به چاپ دوم رسیده وبه رغم تلاش نویسنده دررعایت نثرعلمی وزبان رسا برطورف نمودن اشکالات زیر اجتناب ناپذیر می باشد:

-ص شناسه کتاب محقق=محمد

-ص ۱۳ خط ۳"لایفوز بمرتبه" که شکل صحیح آن:لایفوز بمرتبه

-ص ۱۳کلمه "انتم" درآیه شریفه از قلم افتاده است.

-حذف شدن حرف "گ" که درتمام صفحات کتاب مشاهده می شود:نمونه

ها:ص ۹خط ۵/ص ۲۲خط ۲/ص ۳۶خط ۲آخر/ص ۴۵خط ۶/

ص ۴۶بند ۳خط ۳/ص ۵۱بند ۲خط ۲/ص ۵۵بند ۲خط ۳/ص ۱۷۷انتهای صفحه/ص ۸۴ذیل

عنوان بیان مقدار حال مشبه/ص ۱۱۷خط ۵/ص ۱۲۱بند ۴/ص ۲۶۹بند آخرو....

-درص ۲۳خط ۴ نبود علائم موجب اشکال دردرک مفهوم می شود.

-ص ۳۲"أصا"درجمله ای از نهج البلاغه،که شکل صحیح آن:أطأ

-ص ۵۵خط ۴ازبند ۴(.)اضافی است.

-ص ۷۳خط اول نیازمند علامت دونقطه(:)است.

-ص ۷۳:"هولباس....الوثیقة"کامل نیست وهماهنگ با ترجمه نیست.

-ص ۸۶عنوان شماره ۵مانند بقیه تیره(شود).

-ص ۹۵بیت ذکر شده سرهم آمده است.

-ص ۱۰۵بند آخر"ای"اضافی است.

-ص ۱۰۸خط ۱کلمه "آنها"اضافی است.

- ص ۱۱۰خط ماقبل پایانی "یم رق" شکل صحیح: یمرق
-ص ۱۳۹فونت پاورقی درشت است.
-ص ۱۲۲عناوین "استعاره مرشحه"، "استعاره مجردة" و "استعاره مطلقه" یک شکل نیست.
-حرکت گذاری کلمات در ابیات و عبارات عربی از محاسن کتاب است که البته گاه بعضی اشکالات در آن بخصوص در اعراب بعضی ابیات دیده میشود. که می توان مورد تصحیح قرار گیرد. شکل صحیح این حرکت گذاری ها چنین است. نمونه ها: ص ۱۰۸ او مار عف... بمثل عمرو/ ص ۱۱۴ مصرع اول قامت تظللنی.../ ص ۱۱۵ الذی لا یدرکه بعد.../ ص ۲۳۰... من القلوب و.....
۳-صفحه آرایی: در کتاب حاضر برخی اشکالات به لحاظ صفحه آرایی مشاهده می شود که در ادامه آمده است:
-ص ۴۱عنوان و مطلب آشنایی با شریف رضی در صفحه ای جداگانه آورده شود.
-ص ۴۳بند ۲ابتدا و انتهای خط ۵ و ۶ مرتب شود.
-ص ۴۸از کتاب خالی و بدون مطلب است.
-ص ۶۴نمودار به و طور واضح درج نشده و شکلی ناقص است که بهتر است در صفحه ای مجزا آورده شود.
-ص ۱۰۵میان خط ۳ و ۴ در بند پایانی صفحه فاصله است.
-ص ۲۲۰خالی و بدون مطلب است.
-ص ۳۵۶ تا ۳۶۴ در فهرست تفصیلی آیات نوعی نام منظمی وجود دارد که در شکل و صورت ناهمگون ذکر شماره آیات دیده می شود و موجب سردرگمی است.
- در فهرست تفصیلی آیات صفحه ۳۵۶ نوعی نامنظمی وجود دارد که در شکل و صورت نامناسب ذکر شماره آیه دیده می شود. ضمن اینکه مقدم کردن فهرست آیات بر دیگر فهرست ها بهتر است.
- در فهرست ابیات صفحه ۳۷۰ تا ۳۷۶ بهتر است حرف روی ملاک قرار گیرد تا از آشفتگی موجود در صفحه ۳۷۶ هم اجتناب شود.
- فهرست اعلام هر چند به حسب حروف الفبایی جدا شده است ولی ترتیب الفبایی ذیل هر حرف رعایت نشده است.

پیشنهادهات:

- ۱-تنظیم فهرست اجمالی در آغاز کتاب و قرار دادن فهرست تفصیلی در پایان کتاب

- ۲- آوردن خلاصه و نتیجه گیری در پایان هر فصل
- ۳- طرح و پیشنهاد مباحث پژوهشی مرتبط با موضوع کتاب و عنوان های فرعی مطرح شده در کتاب برای کسب مهارت بیشتر فراگیران.
- ۴- ارائه تمریناتی در پایان هر بخش تا دانشجو بتواند با حل آن ها به قدرت تشخیص و مهارت بیشتری دست یابد.
- ۵- استفاده از مثال ها و شاهد های بیشتر در برخی از عنوان های کتاب که به یک یا در مثال اکتفا شده است.
- ۶- ارائه کار آماری گرچه امر دشواری است ولی اگر یک یا چند خطبه نیز به وصرت آماری تحلیل و تجزیه شود نتایج زیبایی به دست خواهد آمد.
- ۷- تحلیل و بررسی دلایل به کارگیری ارایه های دانش بیان و بدیع توسط حضرت (ع)
- ۸- تغییر عنوان کتاب به جلوه های بیان و بدیع در نهج البلاغه به جای جلوه های بلاغت در نهج البلاغه تا مخاطب گمان نبرد اثر مذکور به تمام دانش بلاغت در نهج البلاغه پرداخته است. اگرچه این عنوان از باب مجاز با علاقه جزء به کل درست می نماید
- ۹- استفاده از مثال های تطبیقی به خصوص مثال های شعری و نثری که با جملات نهج البلاغه بینا متنتیت دارد.
- ۱۰- طرح سوالهای جدید و افق های تازه تا کتاب فقط وسیله ای برای انتقال مطالب و موضوعات به فراگیران نباشد
- ۱۱- باذوق می توان تصاویری را مرتبط با جملات نهج البلاغه برای جذاب تر شدن به برخی صفحات کتاب افزود.
- ۱۲- قرار دادن آیات قرآن در میان گیومه های «» ویژه برای تشخیص از دیگر جملات و عبارات مذکور در کتاب.
- ۱۳- ترجمه آیات مورد اشاره در کتاب و نیز ترجمه برخی عبارات و جملات عربی که نمونه هایی فراوانی در کتاب موجود است که نیازمند ترجمه است به طور مثال: ص ۲۰ بند ۲ و بند آخر / ص ۳۳ قلم ... / ص ۸۹ / ص ۱۰۵ / ۹۵ و ...
- ۱۴- قرار دادن توضیحات اضافی که خارج از بحث اصلی هستند. در حاشیه و یا پاورقی کتاب که از آن نمونه است: ص ۷۰ پیرامون لفظ ابن اللبون / ص ۷۳ توضیح واژه نمرق / ص ۳۳۵ مسلک های تفسیری در قرآن (که البته ضرورتی در ذکر آن نیست) / ص ۳۱۰ و ۳۱۱ بلاغت جناس / ص ۳۱۷ مبحث دفاع از سجع

۱۵- از آنجا که ترجمه مورد استفاده برای عبارات نهج البلاغه ترجمه مرحوم شهیدی است و این ترجمه بیشتر شکل ادبی دارد، ضرورت ایجاد میکند که واژگان دشوار عبارات درپاورقی یا حاشیه کتاب توضیح داده شود که بعضاً این امر صورت یافته همچون ص ۷۵ و در برخی موارد تووضیحی برای واژگان دشوار نیامده همچون ص ۷۱ و ص ۷۹ و... ویا نویسنده محترم می توانست از دیگر ترجمه های ارزشمند این کتاب شریف بهره بجوید تا غنای اثر ایشان دوچندان گردد.

۱۶- پرهیز کردن از ذکر مثال های تکراری: با توجه به گستردگی زمینه کار که شاهد تمامی خطبه ها و نامه ها و... از نهج البلاغه است، احتیاجی به ذکر مثالهای تکراری نیست مثل عبارت "لقد تقمصها" که در چند جا تکرار شده است: ص ۶۷ و ص ۷۷ و ص ۸۵
*ارائه تعریف و توضیح پیرامون برخی اصطلاحات نحوی به کار برده شده همچون «من تبعیضیه» ص ۱۵، «لام عاقبت» و «لام غایت» ص ۱۱۳.

۱۷- منابع در پایان کتاب با مقدم کردن اسم مولف و ذکر نام خانوادگی و نام و سپس عنوان کتاب و... بیاید (هواری ۱۹۹۹م، ۱۲۵۹)

۸. نتیجه گیری

تلاش نگارنده در جمع آوری و تالیف کتاب جلوه های بلاغت براساس نهج البلاغه به عنوان منبعی برای بررسی مباحث دانش بیان و بدیع کاری بس ستودنی است، بدون شک نگارنده زحمات فراوانی را در این راه به دوش کشیده است. برخلاف دیگر آثار علوم بلاغت که با تکیه بر مثالهای تکراری و قدیمی و احیاناً با بار معنایی ناچیز نگاشته شده اند، در این اثر جملات پربار حضرت علی (ع) به عنوان شاهد و مثال بررسی و تحلیل شده است به رغم نقاط قوت محتوایی اثر همچون: روزآمدی، منطبق بودن با نیازهای اجتماعی، جامعیت، تناسب میان حجم اطلاعات اصلی و حجم اطلاعات جنبی، تناسب محتوای کتاب با موضوعات میان رشته ای، شیوه اجتهادی نگارنده در ارائه نظر، توضیح واژگان مبهم، انسجام و یکپارچگی مطالب و نقاط قوت شکلی اثر بسان: شروع خوب، استفاده از منابع معتبر، اعراب گذاری، فهرست کامل، نقاط ضعفی از لحاظ محتوا و شکل در کتاب به چشم می خورد که برطرف کردن آن در چاپ های بعدی ضروری به نظر می آید، نقاط ضعف محتوایی همچون: ضعف در جنبه آموزشی، نبود تمرین برای کسب مهارت، عدم ارائه ی راهکار برای نظارت و ارزیابی، برخی عبارات نامفهوم و نقاط ضعف شکلی که مهمترین آن عبارت است از: اشکالات ارجاع دهی که خود

چندین محور را در برمی گیرد، سهو های تایپی و نگارشی، وپاره ای اشکالات در صفحه آرایی.

منابع

- التفتازانی، سعدالدین (۲۰۰۴م) مختصر المعانی، بیروت، لبنان، موسسه تاریخ العربی تیم و نتلینگ (۱۳۷۶ه.ش) برنامه ریزی برای آموزش اثر بخش، ترجمه دکتر محمدچیدری، تهران، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس
- خاقانی، دکتر محمد (۱۳۹۰ه.ش)، جلوه های بلاغت در نهج البلاغه، چاپ دوم، تهران، انتشارات بنیاد نهج البلاغه
- خرمشاهی، بهاءالدین، انصاری مسعود (۱۳۷۸ه.ش) پیام پیامبر مجموعه ای از نامه ها، وصایا، دعاها و تفسیرها و سخنان جامع و فراگیر حضرت محمد (ص)، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- دشتی، محمد (۱۳۸۸ه.ش) نهج البلاغه، چاپ چهارم، قم، انتشارات نسیم حیات
- رضی، دکتر احمد (۱۳۸۸ه.ش) شاخص های ارزیابی و نقد کتاب های درسی دانشگاهی، شماره ۲۱، انتشارات سخن سمت
- رها دوست، (۱۳۸۲ه.ش) زیبا شناخت، شماره ۹، رویکرد بین رشته ای و مطالعه ای فتوحی، محمود (۱۳۸۹ه.ش) آیین نگارش مقاله علمی- پژوهشی، تهران، نشر سخن قرآن کریم
- گرجی، مصطفی، (۱۳۸۶ه.ش) مجله کتاب ماه ادبیات، شماره ۱
- ملکی، دکتر حسن (۱۳۸۵ه.ش) مبانی و معیارهای نقد کتاب درسی دانشگاه، شماره ۱۷، نشر سخن سمت
- نیکویخت، ناصر، (۱۳۹۳ ه.ش) پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، سال چهارم، شماره اول، نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- هاشمی، سید احمد، (۱۹۴۰م) جواهر البلاغه فی المعانی والبیان والبدیع، مصر، مطبعة الاعتماد